

.....

Örkény Antal

A kisebbségek csipkerózsika álma és a szociológus herceg esete

Az 1989–1990-es politikai fordulat hatására a magyarországi etnikai-nemzetiségi-kisebbségi csoportok kutatásának igénye és fontossága szinte berobbant a szociológiai közéletbe és közgondolkodásba. A fordulatot megerősítette fontos új, politikai, társadalmi és tudományos kihívások sora is. A téma mai reneszánszának voltak ugyan előzményei, de ezek valahol megrekedtek a történelmi múlt és önismeret keresésének szándékában, az egyéni és kollektív emlékezet fotóalbumaiban, a mindennapi személyes percepciók, élmények és sztereotípiák – vagy éppen előítéletek – családja világában, valamint szóróványos szociológiai-szociálpszichológiai kutatások szintjén. Bár e vizsgálatok és elemzések megkérdésre váró megvitatni¹ e csoportok szociális, történelmi vagy éppen társadalomlélektani kérdéseit, de mind a politika, mind a társadalmi nyilvánosság idegenül és ellenségesen vette tudomásul az eredményeket. Az etnikai és kisebbségi csoportok korábban is közöttünk éltek, egyiknek-másiknak magunk is tagjai voltunk (vagy lehettünk volna), de mintha ezt nehezen vagy egyáltalán nem vettük (vehettük) volna tudomásul.

A mai változások háttérben ugyanakkor egyaránt szerepet játszanak különböző tényezők. Ezek legfontosabbika természetesen az aktuális politika változása az etnikai-kisebbségi csoportok elvi megítélésében. Ennek jogi vonatkozásait jelentik az elmúlt öt évben elfogadott etnikai és kisebbségi törvények vagy a kisebbségi önkormányzat létrehozására vonatkozó döntések, de ide sorolhatnánk Magyarország geopolitikai helyzetének ártérteklődését Közép- és Kelet-Európában az új politikai feltételek között, továbbá a környező országokkal való viszonyunkat, illetve az elmúlt években lezajlott és országunkat ért nagy

és tömeges menekülthullámokat. Fontos szerepet játszanak az etnikai és kisebbségi csoportok helyzetében és megítélésében bekövetkezett változásokban olyan szociális kérdések, mint például az elszegényedés folyamata és ennek etnikai vonatkozásai, az ifjúság életkörülményeinek és identitásának változása vagy éppen a nők helyzetének jelentős módosulása. A kisebbségi-etnikai reneszánszban jelentős szerepet játszik a kisebbségi identitás iránti vágy felerősödése is. Végül, nem tagadhatjuk azt a tényt sem, hogy az etnikai-nemzeti-kisebbségi kérdés tudományos megvitatása felértékelődött a tudomány piacán is, nem teljesen függetlenül a nemzetközi érdeklődéstől és ennek financiális vonzataitól.

Mindeközben azonban nem mindig világos, vajon kik is a szubjektumai a különböző etnikai-nemzetiségi-kisebbségi csoportoknak, valójában kikre is gondolunk, amikor németekről, zsidókról, cigányokról, menekültekről beszélünk, és egyáltalán kiket is akarunk vizsgálni, amikor róluk szólunk (vagy keressük köztük saját identitásunkat).

Az etnikai-kisebbségi hovatartozás mérésének puha korlátjai

Ha a Replika szerkesztősége által – és feltehetően – nagy gonddal összeállított statisztikai adatokat vesszük szemügyre a különböző kisebbségek számszerű nagyságára vonatkozóan, mindenképp az információhiány az, ami a legszembetűnőbb. A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó jelenkori statisztikai adatok láthatóan szűkösek, és ellentmondásokkal terhelték. Mindez természetesen szükségszerűen adódik abból az elméleti és különösen módszertani zavarból, hogy miképpen is definiálhatjuk a kisebbségi létet, illetve bármely kisebbségi csoporthoz tartozást a társadalomban, jelen esetben Magyarországon².

A szakirodalomban sem mindig különül el a nemzetiségi és etnikai kisebbségek politikai, jogi vagy éppen társadalmi, kulturális meghatározása. Amikor arról beszélünk, hogy ki is tekinthető ma Magyarországon cigánynak, zsidónak, németnek vagy szlováknak, olyan, egymástól részben függetlenül létező szempontok keverednek egymással, mint a kisebbségi identitás politikai vállalása és annak következményei, szemben az éppen adott kisebbségi csoportot jellemző kulturális és nyelvi jellemzőkkel, vagy éppen a mindennapi előítéletekkel és az ezekkel történő csoportdefiníciókkal. Ez Magyarországon különösen "belezavar" az etnikai és nemzeti kisebbségek empirikus vizsgálatába, hiszen a polgári társadalom kiépülésével és konszolidációjával – majd pedig az ezt követő, közel négy évtizedes államszocialista kísérlettel – éppen a kisebbségek politikai integrációja és politikai arculatteremtése maradt el, vagy maradt befejezetlen. Az egyes időszakokban – bár különböző okok folytán – a magyar társadalmat a politika színterén az asszimiláció vezérelte társadalmi homogenizáció és minden kisebbségi önmegkülönböztetés elnyomása vagy kizárása jellemezte. A csoportazonosítás vonatkozásában leginkább a kulturális vonatkozások maradtak meg és különösen a hagyományok dominanciája, a szubjektív szempontok felerősödése, a felszínes és érzelemvezérelte megkülönböztetések túlsúlya.

Ennyiben döntő kérdésnek tartom annak mindenkorai tisztázását, hogy ha a társadalomtudományok bármilyen megállapítást kívánnak tenni egy adott politikai-társadalmi integrációhoz tartozó kisebbséggel kapcsolatban – mint például a jelenkori Magyarorszá-

gon –, akkor a szakembernek mindenekelőtt tisztázni kell, hogy vajon milyen kontextusban kívánja elemezni a kisebbségi létezését és hovatartozást. Ezt jól bizonyítja az elérhető statisztikai adatbázisok jelentős, sokszor drámai meg nem felelése és eltérő adatközlése. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a különbségek nem elsősorban szakmai inkompetenciából, rossz mérésből vagy hamis adatszolgáltatásból fakadnak, hanem abból a tényből, hogy a dolgokat nagyon sokfajta megközelítésből lehet elemezni és empirikusan dokumentálni. Ha tehát akár hétszeres, százezrekben mérhető eltérések mutatkoznak a különböző statisztikák és kimutatások között a magyarországi zsidóság, cigányság, a német és szlovák nemzetiségűek vagy éppen a menekültek vonatkozásában, ez elsősorban a megközelítés nézőpontjából fakad. Másképpen definiál egy kisebbségi csoportot – és ennek megfelelően másokat sorol be egy kisebbségi csoportba – egy bürokrata, egy állami tisztviselő, egy statisztikus vagy éppen az önmagát egy kisebbséghez tartozással azonosító egyén és egy kisebbségi szervezet képviselője. Egységes kritériumok híján a megkülönböztetés és kategorizáció korlátai puhává válnak, és feltöltődnek szubjektív, esetleges, sőt – sokszor – érzelmi elemekkel. Ha a kisebbségi szervezetek és vezetők saját csoportjuk számbeli súlyát a nyelvi vagy közigazgatási becslések többszöröseként határozzák meg, ebben sokkal inkább politikai vágyképek, indíttatások, érzelmek és érdekek, semmint tényleges és mérhető társadalmi tények játszzák a döntő szerepet. Ezzel szemben a hivatalos statisztika módszere, amikor olyan keménynek vélt mérési célpőket ver le, mint például a nyelvi azonosság vagy a vallási együvé tartozás, ugyancsak könnyen felpuhul, hiszen nemigen találhatunk egyetlen olyan kiemelt dimenziót, amely mentén az azonosítási eljárás végrehajtható lenne. Míg például a saját nyelv használata identitást jelenthet valamely nemzeti-etnikai kisebbségi csoport számára, mások esetében a csoportidentitás ezen eszköze teljesen hiányzik. De "puhának" érzem a szociológiában és statisztikában legbevetettebbnek számító eljárást is, amikor a polgároknak maguknak kell eldönteniük, vajon fontos-e számukra, hogy besorolják önmagukat valamely kisebbségbe, vagy sem. Ebben az esetben a bonyolult egyéni motívumok és személyes lelki indíttatások – valamint a kívülről érkező többségi vélemény és (elő)ítélet súlya és nyomása – sokszor vezethetnek téves megkülönböztetésekhez és önazonosításokhoz.

A REPLIKA által összegyűjtött statisztikák azonban értékelhetők egy más megközelítésből is. Nevezetesen, adalékot szolgáltatnak ezek a statisztikák arra vonatkozóan, hogy miképpen látják a különböző társadalmi aktorok a mai, úgymond, "többségi" Magyarországot az etnikai-nemzeti kisebbségi tagoltság tekintetében. Figyelemre méltónak tartom azt a tényt, hogy míg a hivatalos népszámlálási minősítés szerint – a REPLIKA által összerendezett kisebbségi típusokat figyelembe véve – legfeljebb ha 400 ezer ember sorolható be valamely kisebbségi csoportba (és ez a szám még alacsonyabb, ha a kisebbségi lét nyelvi megkülönböztetését is be vesszük), addig a kisebbségi vezetők már körülbelül 1 millió emberről, vagy még ennél is többről beszélnek; a REPLIKA által mért reprezentatív köznap percpepció pedig még 2 milliónál is többre becsüli a kisebbségekhez tartozók számát. Mindebből pedig az következik, hogy függetlenül a valóságos nagyságrendektől és értékektől, az állampolgárok, illetve a kisebbségeket szervező politikai szervezetek a mai magyar társadalmat jelentősen tagolt, etnikai-kisebbségi szempontból differenciált és sokszínű társadalomnak látják, vagy kívánják látni és láttatni. Ebből persze még egyáltalán nem következik az, hogy nyitottak és toleránsak is volnánk a mássággal, a kulturális-nyelvi-életvezetési különbségekkel szemben. A becslések éppúgy generálhatnak ellenérzése-

ket, negatív érzéseket és indulatokat, mint semleges, sőt, pozitív attitűdöket a magyar társadalom kisebbségi csoportjaival szemben. A differenciáltság élménye és a társadalom multikulturális megközelítése azonban jelen van a társadalmi közéletben, legalábbis kognitív szinten. Ha pedig a létezőnek tételezett nagyságrendek súlyából indulunk ki, újra kell gondolnunk azokat a politikai sztereotípiákat és köznapi vélekedéseket, melyek Magyarországot etnikai-kisebbségi szempontból homogénnek akarják megmutatni, és amelyek az etnikai problémák megvitatását eltussolják vagy legalábbis elnagyolják.

A tudatlanság vagy ellenérzés fátyla?

Az etnikai-kisebbségi csoportok társadalmi létezésének és szerepének sajátos arculata jelenik meg, amikor a nemzetiségi és etnikai kisebbségek társadalmi észlelését vizsgáljuk. A megközelítés kiindulópontja ebben az esetben nem a kisebbséghez tartozó személy, hanem a "külvilág", azaz a kisebbségeket körülvevő és magába foglaló többségi társadalom, illetve annak optikája.

Amikor a szociológus a társadalmi tények, jelenségek vagy folyamatok köznapi megmérettetésére és megítélésére kíván empirikus adatokat gyűjteni, feltételezi, hogy ezek a tények és folyamatok nem csupán objektíven léteznek, hanem mind a kérdező-megfigyelő-kutató, mind a megkérdezett rendelkezik (vagy legalábbis rendelkezhet) valóságos ismeretekkel és tudással is ezekről a dolgokról. Az ismeretkérdések mögött valós ismereteket feltételez a megfigyelő-kérdező. Ez történik akkor, amikor a jövedelmi egyenlőségek és a társadalmi különbségek köznapi megítélésére kérdezzük rá, vagy amikor a politikai-ideológiai tudást és a politikai pártpreferenciákat kutatjuk és kívánjuk mérni. És ezt a sort még sokáig folytathatjuk.

A korábban elemzettekből azonban az is kiderülhetett, hogy jelen esetünkben ez nem ilyen egyértelmű. Az etnikai-nemzeti-kisebbségi hovatartozás és identitás kérdése és köznapi megítélése legalább annyira a társadalmi konstrukciók, a lelki jelenségek, az egyéni és kollektív kognitív folyamatok, valamint a szimbolikus reprezentációk világához tartozik, mint a társadalom ténylegesnek és létezőnek vélt strukturális-egyenlőségi viszonyaihoz, a társadalom politikai-kulturális tagoltságához vagy a politikai integráció éppen adott formájához. A kisebbségi-etnikai-nemzetiségi hovatartozás megítélése ezáltal túlmutat a hagyományosan empirikusan létezőnek vélt és mérhető (vagy annak vélt) jelenségek körén. Ha tehát az etnikai és kisebbségi csoportokra irányuló társadalmi észlelést kívánjuk elemezni, mindenekelőtt a társadalmi percepció folyamatát és jellemzőit, a mindennapi attitűdképzést, valamint az arányképzés mikéntjét kell értelmeznünk, és csak ezután tárgyalhatjuk a feltételezhető tudástartalmakat az egyes nagyságrendi becslések között.

Ebből a szempontból a Replika által feltett kérdések a nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmilag becsült nagyságára vonatkozóan számos érdekes tanulsággal szolgálnak. Ha az alapmegszámlásokat vesszük górcső alá, a legszembetűnőbb és legelső tapasztalásunk arra vonatkozik, hogy a hagyományos empirikus kutatásokhoz képest elképesztően magas a válaszmeztagságok, illetve a 0 százalékos becslések aránya.³

1. táblázat

A tizenkét kisebbségi csoportra vonatkozó értékelhető nagyságbecslések száma

	eset	százalék
Nincs becslés	450	45,0
1–3 csoportra tett becslést	101	10,1
4–7 csoportra tett becslést	105	10,5
8–11 csoportra tett becslést	121	12,1
Mind a 12-re tett becslést	223	22,3
Összesen	1000	100,0

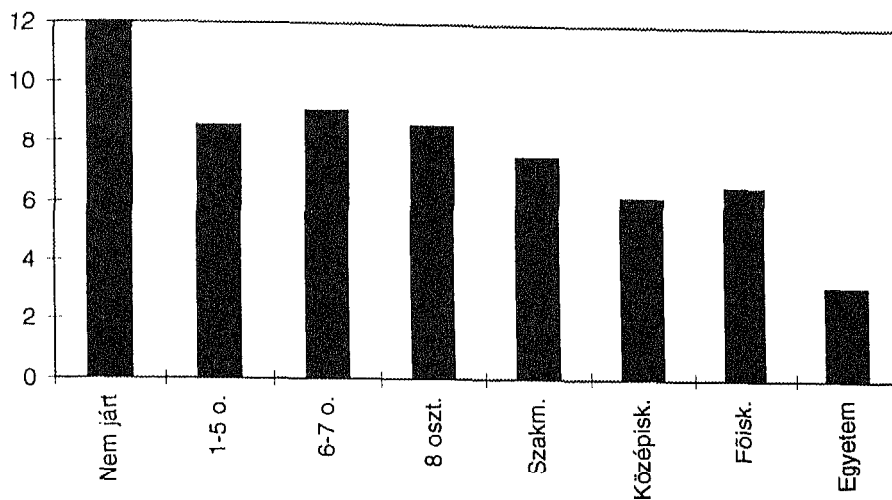
Az 1. táblázatból jól látható, hogy a válaszadók közel fele, jelesül 45 százaléka egyetlen kisebbségi csoport nagyságára sem tett semmiféle becslést. A megkérdezettek fele számára a kérdés értelmezhetetlen, vagy legalábbis úgy véli, hogy nem jellemző a mai magyar társadalomra. Ez az eredmény pedig számos következtetés levonására alkalmas. Egyrészt, ha a kérdést komolyan vesszük, és ismeretkérdésként értelmezzük, akkor ebből a kollektív tudatlanság és vakság állapotát vélhetjük kiolvasni. A válaszmegtagadások aránya, illetve az empirikusan értelmezhetetlen becslések sokasága azt mutatja, hogy a mai magyar közvélemény jelentős csoportjai egyszerűen nem számolnak azzal a ténnyel, hogy körülöttünk etnikai-kisebbségi csoportok élnek, hogy országunkat az elmúlt néhány évben jelentős bevándorlási hullámok érték, hogy az ország legkülönbözőbb helyein menekült-táborokban, vagy akár a mi utcánkban és házunkban, menekültek ezrei élnek és próbálnak átmenetileg vagy véglegesen beilleszkedni közénk. Mindez azonban józan ésszel nehezen fogható fel.

Érdeemes megnézni, hogy az értelmezhetetlen válaszok hogyan oszlanak meg a kérdezettek társadalmi helyzetének és lakókörnyezetének függvényében. Ezáltal képet kaphatunk arról, hogy a látszólagos ismeretkérdés és az általa indukált válaszadói stratégiák milyen társadalmi és – elsősorban – lelki jelenségeket hordoznak valójában. A társadalmi helyzet és a lakóhely dimenzió használata praktikus is adódik a rendelkezésre bocsájtott empirikus adatbázis szűkös keretéből, de elméletileg is releváns, amennyiben elfogadjuk, hogy a kisebbségi csoportokra vonatkozó ismereteinket saját identitásunk kialakításakor és elhatárolásakor – a szocializáció folyamán vagy a nyilvánosság csatornáin – tanulással vagy a környezetünkből fakadó mindennapi tapasztalással szerezzük be.

Ennyiben – ha a problémát mint ismereti problémát vizsgáljuk – feltételezhetnénk, hogy a válaszmegtagadások és az értelmezhetetlen becslések nagysága legalábbis összefügg a megkérdezettek általános tudásszintjével, kulturális tőkájével, illetve az ezt empirikusan mérni hivatott iskolai végzettséggel. Az eredmények azonban korántsem megnyugtatóak. Bár van egy gyenge összefüggés az iskolai végzettség és a nemleges válaszok között, de nem mutat erős szignifikáns kapcsolatot. A befejezett vagy befejezetlen nyolc osztályos iskolai végzettséggel rendelkezők körében átlagosan legalább nyolc kisebbségi csoportra vonatkozóan használhatatlanok a válaszok, de a középiskolát végzettek körében is még hat felett van ez a szám, az egyetemi végzettséggel rendelkezők pedig átlagosan 2–3 esetben nem nyilvánítottak véleményt. Vagy másképpen közelítve a kérdéshez: a megkérdezettek közel 50 százalékát kitevő válaszmegtagadók körében, ha súlyukat tekintve kisebb mértékben is, de a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők is megtalálhatók.

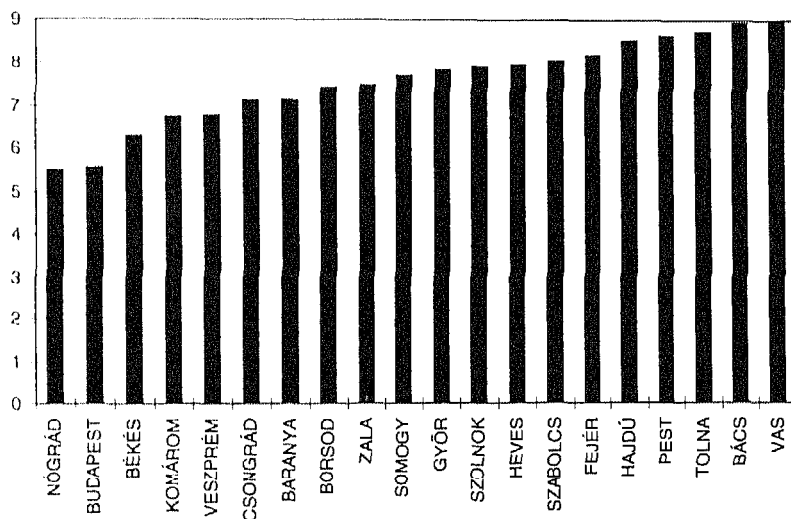
1. ábra

A 12 kisebbségi csoportra vonatkozó válaszmegtadások, illetve nulla százalékos becslések átlagai iskolai végzettség szerint

2. ábra

A 12 kisebbségi csoportra vonatkozó válaszmegtadások, illetve nulla százalékos becslések átlagai a megkérdezettek lakóhelye szerint (megyei bontásban)⁴

Hasonlóképpen nem mutat szignifikáns összefüggést a megkérdezettek lakóhely szerinti megoszlása sem. Egyaránt magas a cigányságra, a magyarországi németekre, szlovákokra, szerbekre és horvátokra vagy éppen a menekültekre vonatkozó becslés-megtadások

száma azokban a megyékben, régiókban, illetve településtípusokban, ahol többen és ahol kevesebben élnek közülük.

Ha pedig mindezek a háttértényezők nem működnek a becslések magyarázatában, akkor sokkal inkább egyéni vagy kollektív lelki, társadalmi-életi jelenségeket, féltelmeket és előítéleteket kell feltételeznünk, amikor magyarázni akarjuk a tömeges válaszmegtagadás jelenségét. Ez pedig olyan értelmezési területre vezet át, ahol az elemzőnek leginkább tudományos intuíciókra és feltételezésekre kell hagyatkoznia. Ma Magyarországon az emberek, de legalábbis egy markáns csoportjuk, a nyilvános megkeresés fórumán nem akar vagy fél tudomást venni az etnikai-kisebbségi különbségekről, és az ebből fakadó társadalmi kihívásokról. A válaszadók a konfliktusokkal való szembenézés helyett inkább a tudatlanság fátyla mögé rejtőznek. Ezt az állítást támasztja alá, ha a válaszmegtagadók széles csoportján belül különválasztjuk azokat, akik nem minden kérdésben, hanem szelektíven fordulnak a válaszadói magatartásminta felé. Nem tartom véletlennek azt, hogy a vizsgálatban mért tízcnkét etnikai-kisebbségi csoport közül elsősorban a két legkényesebb kérdésben, a cigányság és a zsidóság nagyságának becslésekor tapasztalunk relatíve magasabb válaszmegtagadói arányokat.

2. táblázat

Az értékelhetetlen nagyságbecslések száma a kérdőívben felsorolt egyes kisebbségi csoportok típusa szerint

	esetszám
Soha nincs becslés	450
Csak nemzetiségi csoportra nincs	16
Csak menekült csoportra nincs	3
Csak idegen (arab, ázsiai) csoportra nincs	7
Csak cigány–zsidó csoportra nincs	53
Cigány–zsidó téma más témával	62

Ez önmagában természetesen még nem azonosítható az előítéletes gondolkodással vagy annak következményeivel. A két csoport köznapi megítélésének köztudott feszültségei és sokszor viharokat kavarázó érzelmi töltése azonban megengedik azt a feltételezést, hogy a válaszmegtagadások mögött lelki konfliktusok húzódnak meg.

Mindezeknek pedig semmi köze sincs ahhoz a kérdéshez, hogy vajon élnek-e közöttünk, s ha igen, hányan, olyanok, akik valamilyen kisebbségi csoporthoz tartoznak, és akik identitásukat a többséghez képest a másságukban keresik és határozzák meg. Beleértve magunkat, potenciális válaszadókat és lehetséges kisebbségi identitással bírókat is.

Az értékelhető válaszadói magatartás mint "kisebbségi jelenség"

A vizsgálat legerősebb és a válaszok tekintetében leginkább megosztó szempontja, nevezetesen a válaszadás és válaszmegtagadás dimenziója ugyanakkor kihívást jelent az elemző számára annyiban is, hogy megpróbálja megnevezni az értékelhető ismeret és vélemény

típusokat is.⁵ Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy az adatbázisban megjelenik egy markáns kisebbségi csoport, amelynek van véleménye a kisebbségekről, és erről be is számol. Érdemes megvizsgálnunk, hogy ezen kevesek optikájából nézve vajon milyen tudással is rendelkezhetünk a magyarországi kisebbségek számbeli nagyságáról.

Ha megnézzük a rendelkezésre álló érdemi válaszokat, mindenekelőtt azt a nagyon meglepő eredményt kell értelmeznünk, hogy a válaszadók kisebbségi csoportja körében meglehetősen magas becsléseket kaptunk a megkérdezett magyarországi kisebbségi csoportok számát illetően. Ez igaz a kisebbségi népesség összlétszámára (átlagosan közel 2 110 ezer főt sorolnak ide a megkérdezettek) és az egyes kisebbségi csoportokra nézve egyaránt.

3. táblázat

A nagyságbecslések átlagai az egyes kisebbségi csoportok vonatkozásában

	A csoport becslött nagyságnak átlaga	1–9. decilis átlaga	10. decilis átlaga
Magyarországi németek	286 600	162 400	1 407 500
Magyarországi szlovákok	152 310	85 630	754 190
Magyarországi szerbek és horvátok	110 200	56 800	564 860
A volt Jugoszlávia etnikumai	59 430	31 690	335 000
Románok	43 970	17 820	234 880
Romániai magyarok	86 620	38 350	457 780
A volt Szovjetunió etnikumai	21 280	11 640	110 870
Cigány	815 590	586 880	2 521 190
Zsidó	402 790	276 650	2 184 000
Arab	32 110	9 590	242 500
Ázsiai	42 460	11 900	257 050
Afrikai fekete etnikum	15 580	3 520	112 030
Összesen	2 068 940	1 292 870	3 075 962

Az adatok azonban részben megtévesztők. Ha ugyanis a válaszadók csoportján belül leválasztjuk az egyes témákban a legszélsőségesebb választ adó 10 százalékot, akkor azt találjuk, hogy a maradék 90 százalék becslésértéke radikálisan leesik, és egy ésszerűnek és reálisnak tekinthető átlagérték körül normalizálódik. Így ez utóbbi csoport átlagosan közel 600 ezer főre becsüli a magyarországi cigány etnikum nagyságát, 276 ezerre a zsidóságot, 85 ezerre a magyarországi szlovákokat, 32 ezerre az arab bevándorlókat stb. Talán csak a magyarországi német kisebbség (és esetleg a zsidó kisebbség) tekintetében feltűnő a túlbecslés jelensége.

Ezzel szemben kimutatható egy szélsőségesen extrém válaszadói mintát követő, szűk csoport (témánként 20–40 válaszadó), amely tökéletes tudatlanságát, esetleg pozitív vagy negatív töltésű vágyteljesítését teljesen abszurd becslésekben éli ki. Ennek tudhatók be az olyan teljesen irracionális becslések, mint például a cigányság esetében két és fél millió, a zsidóság esetében több mint két millió, de a magyarországi nemzetiségek esetében is több százazres nagyságot elérő értékek. Súlyát tekintve a legerősebb túlbecslés a cigány és a zsidó kisebbség esetében, arányát tekintve pedig elsősorban az arab, ázsiai és fekete-afrikai bevándorlók esetében figyelhető meg.

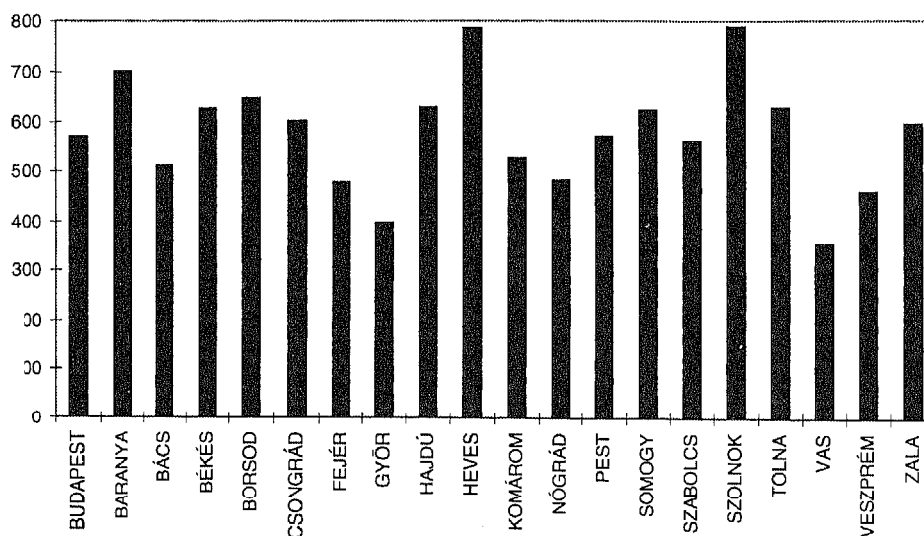

Nem túl szofisztikált szociológiai terminusban fogalmazva ők azok a válaszadók, akiket egyszerűen "őrülteknek" hívhatunk, és akik mindig is éltek és élnek körülöttünk vagy közöttünk.⁶ Az előfordulásokat elemezve érdekes lehet az a tény, hogy az egyes etnikai csoportok vonatkozásában nem ugyanazok a válaszadók mutatnak hajlandóságot az extrém túlbecslésekre. Így mind a nemzetiségi kisebbségek, mind a zsidó–cigány népesség megítélésében vagy a menekültek esetében a konkrét extrém válaszadó személyek többnyire mások és mások. Az extremitásra hajló válaszadói magatartás azonban sem az iskolai végzettséggel, sem pedig a településtípussal vagy a lakóhely regionális jellemzőivel nem függ szorosan össze. Egyaránt vannak közöttük szakmunkások és betanított munkások, értelmiségiek és egyéb szellemi foglalkozást űzők, budapestiek és vidékiek. Összességében azonban megnyugtatónak látszik az a tény, hogy a szélsőségesen extrém becslésekre hajló csoport létszáma a válaszadóknak csupán 10 százaléka körül mozog.

Az egyes etnikai és kisebbségi csoportokra adott teljes számszerű becslések – ha eltekinthetünk az előbb elemzett extrém esetektől – jelentős eltéréseket mutatnak megyénként, régióként és a megkérdezettek legmagasabb iskolai végzettsége szerint. Ezek közül itt most két kisebbségi csoportot emelünk ki és vizsgálunk meg részletesebben: a magyarországi cigány és zsidó kisebbségre vonatkozó becsléseket.

3. ábra

A cigány kisebbségi csoportra vonatkozó becslések megyénkénti átlaga

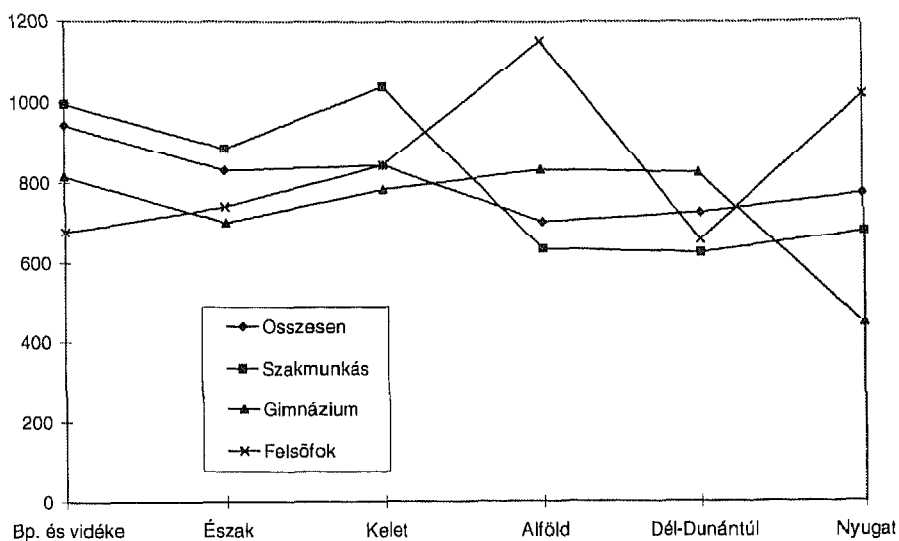

A 3. ábra jól mutatja, hogy jelentős kelet–nyugati regionális különbségek mutatkoznak a nagyságbecslések tekintetében. A Dunántúlon nyugat felé haladva, Fejér, Veszprém, Vas és Győr–Sopron megyékben a cigányság becsült nagysága jelentősen az országos átlag alatt marad, ezzel szemben észak-kelet felé haladva Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben a becslések jóval az átlag felett vannak. Mindez részben követi a cigányság helyzetéről és életkörülményeire vonatkozó 1993-as KSH statisztikai tényköz-

lés adatait a cigány népesség regionális megoszlásáról, bár a közlés szerint leginkább cigánylakta Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád és Zala megyék inkább az átlag felé húznak. A legmeglepőbb talán a Baranya megyében mért relatív magas becsléérték, hiszen itt a cigány lakosság tényleges aránya csak átlagos.

4. ábra

A cigány kisebbségi csoportra vonatkozó becslések megyénkénti átlaga a megkérdezettek iskolai végzettsége szerint

Az iskolai végzettség hatása ezzel szemben sokkal ellentmondásosabb képet mutat az ország különböző részein (lásd 4. ábra). Egyes régiókban, mint például az Alföldön vagy az ország nyugati felén a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkező megkérdezettek becsülik legmagasabbra a cigány népesség országos arányát. Budapesten és környékén ezzel szemben a magasabb iskolai végzettséggel párhuzamosan csökken a becslések átlagos nagysága. Északon és a Dél-Dunántúlon ugyanakkor az egyes iskolai fokozatok mentén a különbségek eltűnnek vagy lecsökkennek.

Mindebből azt feltételezhetjük, hogy a cigányságra vonatkozó nagyságbecslésekben elsősorban nem a tanult és általános ismereti elem, hanem sokkal inkább a személyes meggyőződés és érintettség, valamint a köznapi megfigyelés játsszák a döntő szerepet. Mindez kevésbé mondható el a zsidó kisebbség nagyságára vonatkozó értékek kapcsán. Itt a megyék közötti különbségek jóval kisebbek, mint amelyeket a cigány kisebbség vonatkozásában találtunk. (Ugyanakkor Szolnok és Tolna megyékben messze az átlagot meghaladó értékeket kapunk, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Győr-Sopron megyékben pedig a becslések elmaradnak az országos átlagtól.) Feltehető, hogy ezekben a vélemény-különbségekben kevésbé játszanak szerepet a személyes mikrokörnyezet hatásai, a közvetlen mindennapi élmények és tapasztalatok, ezzel szemben felerősödnek a kulturális tőkéhez kapcsolható kognitív és affektív szempontok, illetve ezek különböző megjelenési formái. Így adataink szerint négy régiót is az a hatás jellemez, hogy a

legalacsonyabb, illetve még inkább a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkező válaszadók becslései jóval az átlag alatt maradnak, és elsősorban a középiskolát kijártak, valamint leginkább a szakmunkás végzettséggel rendelkezők között figyelhetők meg átlag feletti értékbecslések. Mindez azonban – mint ahogy azt a későbbiekben még részletesebben érintjük – nem köthető feltétlenül sem az előítéletes gondolkodás munkálkodásához, sem a tolerancia megítéléséhez.

A cigány és zsidó kisebbségekre vonatkozó értékbecslések különbözőségei ugyanakkor mindenképpen megerősítik azt a tapasztalatot, hogy amikor különböző etnikai-kisebbségi csoportok nagyságát akarjuk mérni a köznapiság észlelés és megítélés optikáján keresztül, azzal kell számolnunk, hogy a kérdések eltérő tudáskészletet és ismereti hátteret feltételeznek és mozgósítanak, valamint hogy eltérő affektív és kognitív folyamatokat indukálnak a megkérdezettekben. Az egyes csoportbecslések így sokkal inkább a vizsgálatban megkérdezettek lelki folyamataira, fátalkotási képességére és a vélemények rejtett kognitív tudattartalmaira mutatnak rá, semmint a mémi kívánt kisebbségi csoportok tényleges nagyságára.

Lényegében erre mutat az is, amikor a vizsgálatban megkérdezett tizenkét kisebbségi csoport között keresünk a nagyságbecslések tekintetében hasonlóságokat – és természetesen eltekintünk mindazoktól, akik megtagadták a választ, vagy nem soroltak be senkit ezekbe a csoportokba. Faktóanalízissel négy jellegzetes típusú lehetett elkülöníteni, melyek elsősorban nem a mennyiségi mutatók, hanem az egyes kisebbségeket célzó eltérő affektív tudattartalmak mentén különböztetik meg a kapott válaszokat.

– Az egyik csoportot a hagyományos nemzetiségi-etnikai kisebbségekre (például a magyarországi németekre, szlovákokra, szerbekre és horvátokra) adott becslések alkotják.

– Egy másik jellegzetes csoportba kerültek a nagyság szerinti becslések alapján a cigány és zsidó kisebbségekre adott értékek.

– A harmadik csoporthoz az elmúlt négy-öt év politikai változásaihoz kapcsolható menekülthullám egyes nemzetiségei tartoztak, mint például a románok, a romániai magyar kisebbség tagjai vagy a volt Szovjetunió és Jugoszlávia utódállamainak menekültjei.

Végül, a nagyság-becsclések alapján elkülöníthetők voltak az olyan bevándorló csoportokra adott értékek, mint az arabok, az ázsiaiak vagy az afrikai feketék.

A négy faktor közül a legszélsőségesebb választípust e két utóbbi téma eredményezte. A menekültek esetében a válaszadók döntő többsége egységesen relatíve alacsonyra becsülte számukat, míg a maradék kisebbség becslései teljesen elhúzták a legszélsőségesebb magas értékek felé. A bevándorló idegenekre adott becsclések görbéje annyiban különbözik ettől, hogy a többségi vélemény nem a legalacsonyabb becsclésérték körül csúcsosodik ki. A polarizáció jelensége azonban itt is megfigyelhető.

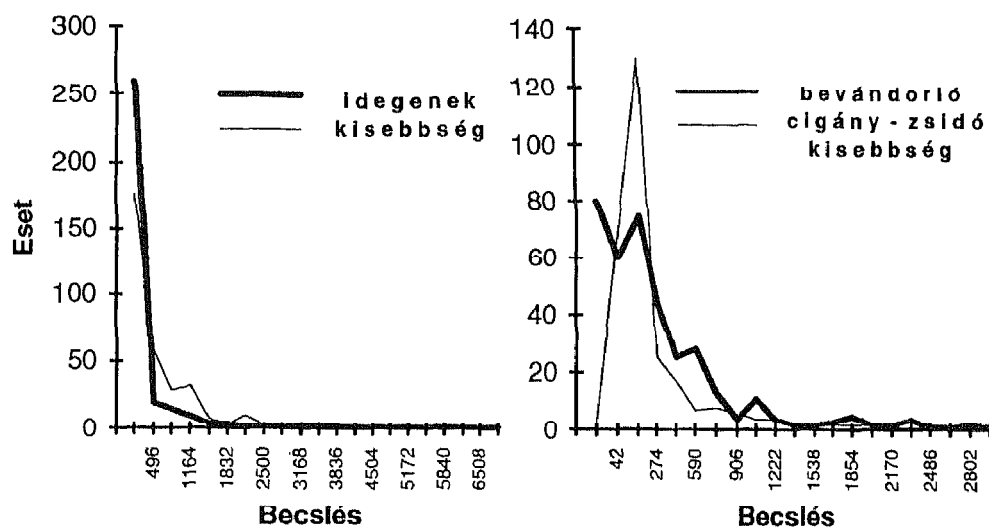
A legegyszerűsebb megoszlást mutató válaszadói attitűd ezzel szemben a cigányságra és zsidóságra vonatkozó becsclések mentén mutatható ki. A többségi konszenzus ebben az esetben hiányzik, a becsclések pedig "inkább" közelítenek egy lognormális eloszlás felé. A nemzetiségi kisebbségekre adott becsclés valahol félúton helyezkedik el a polarizált és normális megoszlás között.

A nemzetiségi csoportokkal és a cigány–zsidó kisebbséggel kapcsolatos válaszmagatartások azonban jelentősen el is térnek egymástól. Ez utóbbiak "egyenletes" eloszlását az iskolai végzettség alig-alig befolyásolja, és ha mégis, akkor az annyit jelent, hogy a magasabb iskolai végzettség csak a "mérsékelt felülbecslésre" hajlamosít. Ezzel szemben

a nemzetiségi kisebbségek nagyságának becslésekor a megadott érték nagysága szignifikánsan összefügg az iskolai végzettséggel: az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők az "alulbecslők", a magasabb iskolai végzettségűek pedig az "erősen felülbecslők" között "túlreprezentáltak". A településtípus hatása viszont éppen fordítva működik: a cigány–zsidó csoport arányát főképp Budapesten és a városokban értékelik alul, míg a falvakban a többség magasra becsüli. Ezzel szemben a nemzetiségi kisebbségekre vonatkozóan az összefüggés egyrészt gyengébb, másrészt fordított.

5/A–B. ábrák

A nemzetiségi kisebbségekre, a bevándorló idegenekre, a cigány–zsidó kisebbségre és a menekültekre adott becslésértékek gyakorisági megoszlásai

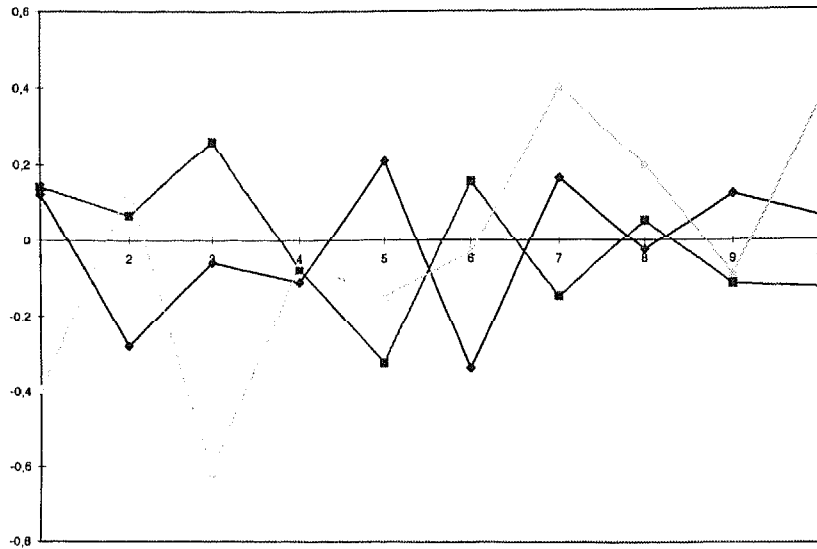

Az adatok csűrése-csavarása valahová oda akart kilyukadni, hogy bizonyítsuk: a kisebbségi csoportokra adott létszámbebecslések markánsan elkülönülnek egymástól az olyan problémákat, mint a menekültkérdés és a nemzetiségekhez fűződő viszonyunk, vagy az idegen betelepültek befogadása és a cigány és zsidó kisebbségek súlyának megítélése. Természetesen a nagyságbebecsléseknek önmagukban nincs értékvonzata. Arra azonban esetleg rámutathatnak, hogy már az egyszerű számbavétel során is másképpen viszonyulunk a különböző problémákhoz, másképpen súlyozzuk őket, és eltérő módon vetítjük beléjük lelkünk rejtett megfontolásait és érzelmeit. Ahány kisebbségi csoport, annyiféleképpen látjuk őket és rajtuk keresztül önmagunkat.

A hozzáférhető adatbázis alapján végül felmerül az a kérdés is, hogy levonható-e hármíneki következtetés a nagyságbebecslések, illetve a kisebbségekkel kapcsolatos pozitív vagy negatív értékítéletek és az előítéletes gondolkodásmód között.⁷ A kérdés jogosságát az is igazolhatja, hogy – miképp azt korábban már leírtuk – a nagyságbebecslések mögött a tényleges ismeretek és ténymegállapítások helyett a megkérdőjelezhető affektív, lelki indítatásai és megfontolásai játsszák a döntő szerepet, amelyek feltételezik a bebecslések mögött meghúzódó erős, rejtett értékmegfontolásokat is.

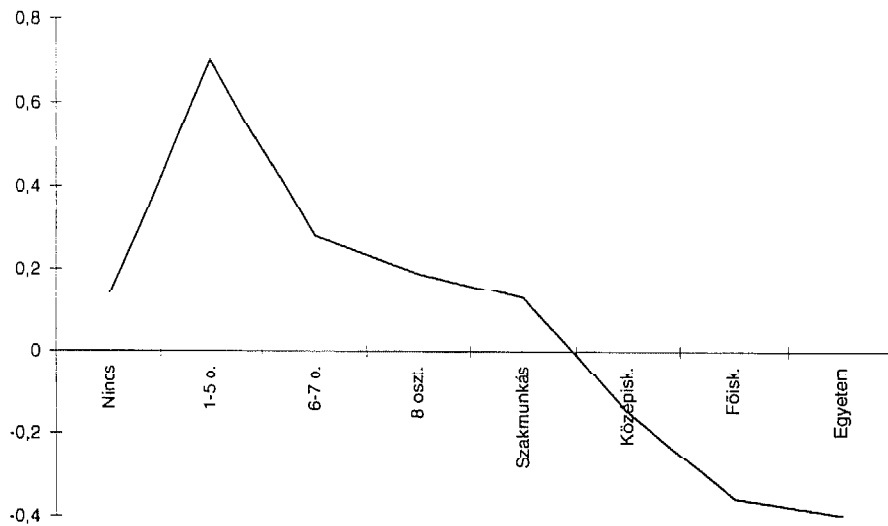
6. ábra

A közelség-távolság faktorváltozó görbéje válaszadói típusok szerint
(Minél magasabb pozitív az érték, annál inkább elutasító a vélemény)

7. ábra

A közelség-távolság faktorváltozó átlagértékei a legmagasabb iskolai végzettség szerint
(Minél magasabb pozitív az érték, annál inkább elutasító a vélemény)

Más, hasonló jellegű elemzésekkel szemben azonban eredményeink azt mutatják, hogy a REPLIKA által megrendelt adatbázisban nem mutatkozik semmiféle szignifikáns összefüggés az etnikai-kisebbségi csoportok elfogadása és elutasítása, illetve aközött, hogy

mekkorára becsülik a megkérdezettek az egyes csoportok nagyságát. Sem az egyes csoportokra vonatkozó "közelség-távolság" ítéletek, sem pedig egy összevont "elfogadás-elutasítás" index nem mutat értelmezhető trendet a nagyságbecslések vonatkozásában (lásd 6. ábra) Ez már csak azért is különös, mert a pozitív és negatív ítéletek máskülönben szorosan összefüggnek az iskolai végzettséggel (lásd 7. ábra), és valamivel kevésbé szorosan a lakóhellyel. (Főképp az ország keleti és dél-dunántúli területein, valamint az Alföldön magas az etnikai-kisebbségi csoportokkal szembeni elutasító válaszadói magatartás.) Mindez azt sejteti, hogy az összefüggések bonyolultabbak, mint ahogyan első pillantásra feltételeznénk.

Lehet tehát, hogy a dolgok még sokkal bonyolultabban működnek?

Jegyzetek

1. Legfőképpen az etnikai és kisebbségi identitás szociális aspektusai jelentették ezekben az elemzésekben a vezérmotívumát (és leginkább a cigány, valamint részben a zsidó kisebbségek tekintetében). A kisebbségi csoportok kognitív megközelítése, a negatív vagy pozitív értékítéletek dimenziója, illetve a kisebbségekkel szembeni előítéletek és diszkrimináció kérdése már jóval ritkábban jelentek meg az empirikus kutatásokban. Végül, csak szórványosan találhatunk elemzéseket az etnikai (cigány, zsidó, szlovák, román stb.) identitás és csoportkohovatartozás jogi, politikai, szociálpszichológiai vonatkozásairól, és különösképp mindezeknek nem a többségi, hanem a kisebbségi optikából történő megvitatásáról. (Lásd erről Erős Ferenc két frását A válság szociálpszichológiája c. tanulmánykötetében, Budapest, T-Twins 1994, 128–161.)

2. Sajnos, ebből a szempontból a mellékelt adatgyűjtemény nem teljes, és csak találgathatjuk, vajon miképp is mérték, illetve milyen kérdéseken keresztül azonosították az egyes felmérések az etnikai-nemzeti-kisebbségi csoportokat. Pedig a kérdésfeltevés ebben az esetben önmagában is jelentős szerepet játszhat a kapott mennyiségi mutatók alakulásában.

3. Súlyos módszertani problémának és hiányosságnak tartom, hogy a 0 érték egyaránt magában foglalja a válaszmegtagadásokat, illetve a ténylegesen 0 százalékos becsléseket. Az elemzésben azonban kénytelen vagyok az adatokat ennek megfelelően kezelni.

4. Érdekes összevetni a megyei különbségeket a REPLIKA által mellékelt statisztikákkal. Ezek szerint például a cigányság elsősorban az ország északi és keleti felében felülreprezentált, nevezetesen Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Heves, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Más forrásokból azt is tudhatjuk, hogy a magyarországi zsidó kisebbség Budapesten, a magyarországi németek Pest és Baranya megyében jelentenek az országos arányt felülmúló kisebbségi diaszpórát.

5. Sajnos, az elemszám drasztikus csökkenése következtében módszertanilag csak nagy fenntartásokkal kezelhetjük ezeket az eredményeket. Figyelembe véve az 1. táblázat megoszlását azzal kell ugyanis számolnunk, hogy az érvényes válaszok száma témáktól és kérdésektől függően 200 és 400 eset között fog mozogni, még akkor is, ha a hiányzó válaszokat páronként kezeljük. Mindez jelentősen behatárolja az elemző szociológus empirikus lehetőségeit.

6. Elvileg persze azt is feltételezhetjük, hogy ők azok a válaszadók, akik egyszerűen nem vették komolyan a kérdőívet, azaz válaszmegtagadás helyett egyfajta tréfában élték ki feszültségeiket. Ezt a feltételezést talán alátámaszthatja az a tény, hogy nem túl erős összefüggés mutatható csak ki az előítéletes beállítódás, illetve a kisebbségi csoportokra vonatkozó pozitív és negatív hetero-sztereotípiák és az extrém válaszadói magatartás között. Talán csak a zsidóságra és a cigányságra vonatkozó válaszadói túlbecslések mutatnak gyenge összefüggést az e csoportokra vonatkozó negatív előítéletekkel. Sajnos azonban mindez empirikusan nem igazán bizonyítható.

7. A kérdések között szerepelt Osgood szemantikus differenciál skálájának egyik kiragadott itemje, nevezetesen egy gazdagság-szegénység skála. Ez azonban megfelelő értelmezési kontextus hiányában, valamint a többi tulajdonság- és értékpár nélkül nem igazán értelmezhető. Ezzel szemben lehetőség nyílik az egyes etnikai-kisebbségi csoportok társadalomlélektani távolságbecslésére Bogardus közismert skálájának a kérdőívben szereplő – bár jelentősen módosított – változata alapján.